

МІСЦЕ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДВОРЯН В ПРОЦЕСІ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – XIX ст.)

Розглядається участь дворян – представників європейських країн (німців, французів, італійців, греків) у процесі освоєння та колонізації південноукраїнських земель.

Ключові слова: дворяни, колонізація, Новоросійський край, етноси.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. лави дворянства південноукраїнських губерній значно поповнилися за рахунок вихідців з європейських держав. Важливе місце в цьому процесі належало аристократам з Німеччини, Франції, Італії та Греції.

Незважаючи на те, що історія дворянського стану має значну історіографію, робіт, які б висвітлювали проблеми регіональних особливостей розвитку дворянських родин, їх ролі та внеску у розвиток краю, лічені одиниці. Із найновіших публікацій, які певним чином торкаються питань ролі іноземного дворянства у освоєнні південноукраїнських земель, на увагу дослідників заслуговують праці Я.Бойка, П.Лавріва¹. Проте відсутність комплексного дослідження щодо місця і ролі представників європейської аристократії в економічному та культурному розвитку регіону потребує подальшої розробки цього питання.

Матеріали зведених даних таблиць Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. дозволили автору серед дворянства південноукраїнських губерній виявити чисельність представників інших етносів, які брали участь у процесах колонізації та освоєння причорноморських та придунайських земель. Взагалі, крім дворян росіян, українців, поляків, молдаван, до дворянських родовідних книг Бессарабської, Катеринославської та Херсонської губерній були внесені ще дворяни – представники 22 етнічних груп, серед яких подолати 1% бар'єр вдалося лише німецьким дворянам.

Німці з'явилися в Росії ще за часів Петра I. Наприкінці XVIII ст. у Катеринославській губернії з'являються перші німецькі переселенці, які пізніше заснували 8 колоній. На початок XIX ст. припадає німецька колонізація Херсонської губернії. З 1803 р. по 1809 р. у Херсонській губернії було засновано 31 німецьке поселення. Переселення німців на територію Катеринославської та Херсонської губерній продовжувалося до середини 30-х рр. XIX ст., після чого цей рух пішов на спад². В Бессарабії німці з'являються у 1815 р. Одним з найбільших їх поселень на цих землях стала колонія Сарата.

Для заохочення переселення німців на причорноморські землі влада вдало використовувала так званих вербувальників, які організовували від'їзд колоністів до Росії. Одним з відомих німецьких вербувальників був барон Фердинанд де Кано де Борегард. Серед переселенців на південноукраїнські землі переважну більшість (понад 60%) складали селяни та ремісники, однак і представники німецького нобілітету не залишилися осторонь від перспективи отримання нових земель у Новоросії.

У XIX ст. тип німецького колоніста в Російській імперії – це успішний господар західного типу, досить часто великий землевласник, який охоче розширює та вдосконалює своє господарство. Переселившись до Новоросійського краю, німці, на жаль, не виправдали сподівань Катерини II – вони не стали вчителями селян, а навпаки, вели досить уособлене життя, не змішуючись з місцевим населенням, практично не спілкуючись з ним. Вони зберігали свою віру, звичаї і традиції, не брали змішаних шлюбів. Деякі з них, намагаючись зберегти зв'язок із Батьківщиною, відправляли синів на навчання до Німеччини. Для нас цікавим є спостереження англійського мандрівника Д.М.Уоллеса, який, здійснивши подорож до Росії на початку 70-х рр.

XIX ст., зазначав, кажучи про німецьких колоністів: "І хоча їх батьки і навіть діди народилися в цій країні (Росії – Л.Ц.), вони сприймуть як образу, якщо їх назвати росіянами"³.

Ближче до місцевих мешканців південноукраїнських губерній були німці – мешканці міст. Серед них були підприємці, фінансисти, дипломати, чиновники, вчителі, вчені, лікарі, діячі мистецтва. Багато з них, досягнувши успіхів у своїй справі, домоглися з часом і почесної слави та популярності. Серед відомих постатей південноукраїнських губерній ми можемо назвати родину Фальц-Фейн, яка уславилася закладами заповідника Асканія-Нова, видатного вченого-археолога Е. фон Штерна, засновницю першого дитячого садочка в Одесі – баронесу Мейендорф⁴, барона Фрідебурга – більше відомого як артист Милославський (помер 1882 р. під час виступу на сцені).

Німецький барон Є.Г.Гінцебург був засновником одеського облікового банку, вважався одним з кращих фінансистів Росії. Свій статок, який він отримав з маєтків у Таврійській губернії, барон Є.Г.Гінцебург заповів на добродійні справи. Німецькі аристократи випробували себе на державній та військовій службі: генерал від артилерії граф Д.Є.Остен-Сакен (1789 – 1881) – організатор та керівник оборони Одеси під час Кримської війни (1854 р.), головний військовий начальник Бессарабської області та Херсонської губернії); генерал – лейтенант барон Ф. фон Мейендорф – помічник начальника губерньської канцелярії та інші⁵.

За даними перепису 1897 р. загальна кількість дворян-німців у Бессарабській, Катеринославській, Херсонській губерніях становила 1 249 осіб або майже 1,5% загальної кількості цієї верстви у регіоні (*таблиця 1*). Найбільша кількість німецької аристократії осіла на землях Херсонської губернії і в першу чергу в м. Одеса⁶. Як правило, дворяни-німці займалися цивільною та військовою службою, було їх досить багато серед вчителів. Майже однаковими за кількістю були німецькі дворянські спільноти на катеринославських і бессарабських землях: їх кількість у цих губерніях ледве перевищувала 1%.

Решта представників етнічних меншин серед дворянського загалу південноукраїнських губерній за своєю кількістю не досягала й 1% загальної чисельності дворян губерній (*таблиця 1*). Однак, на думку автора, малочисельність цих груп не означає, що їх присутність залишилася для регіону зовсім непомітною. Тим більше, що серед цих дворянських етнічних спільнот є досить цікаві й навіть особливі, "екзотичні".

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. серед південноукраїнського дворянського загалу фіксуються французи, італійці та греки. Деякі з них відправлялися до Росії в пошуках нових можливостей для використання своїх знань та навичок, дехто для збагачення. Практично всі вони облаштовувалися на півдні. Уряд охоче роздавав їм землі. Російський дослідник В.Ф.Шишмарьов вважає, що для більшості французьких дворян земельні маєтки на півдні були чи не єдиним виходом із скрутного становища. Так, ряд представників французького дворянства опинилися на берегах Чорного моря, в Новоросії, у Криму⁷. Серед французів, які залишили слід в історії південноукраїнських губерній, були камерц-радник Рув'є (засновник перших мериносових вівчарень в Криму), професор де Серре (de Serres) – вчений-технолог, ботанік.

У місті Херсон вже через два роки після його заснування діяло французьке торговельне товариство барона Антуана, яке сприяло поширенню торговельних зносин міста з Францією. Історик Д.Багалій наводить цікаві рядки з листів барона: "...на нашу думку, потрібно купувати російські природні багатства і тим збільшувати їх видобуток, а це останнє – дійсне багатство держави"⁸. Саме завдяки французькому барону Антуану було відкрито нові торговельні шляхи – по Дніпру до Акерману та по Бугу до Очакова.

У 1782 р. засновнику м. Херсон І.А.Ганнібалу через генерального Російського морського командира графа Моценіго надійшов лист від італійців, які бажали переселитися до Російської імперії й оселитися у Новоросії – так почалася італійська хвиля переселення на південноукраїнські землі. Невдовзі італієць Амате в Новомосковському та Херсонському повітах Катеринославського намісництва в середині 80-х років XVIII ст. отримав 16850 дес. землі, у Херсонському повіті його земляк італієць Вілдін мав 6000 дес. землі⁹. Вихідцям з Апеннін належать перші у Північному Причорномор'ї спроби розвитку шовківництва – у квітні 1786 р. італійський граф Парма, що прибув з Мілану, отримав для створення державного розсадника тутових дерев поблизу Сімферополя 1850 дес. землі, де насадив кілька тисяч дерев. Однак

справа видалася малопробитковою й граф змушений був перейти на державну службу – у 90-х рр. XVIII ст. він очолює сільську поліцію Костянтиноградського повіту Катеринославського намісницького правління¹⁰.

Серед великих землевласників Південної України також зустрічаються італійські прізвища – Б.Галлеро та Антоніо Корнелло. Відзначилися італійські аристократи й на державній службі – в серпні 1816 р. генуезький дворянин Рафаїл Скасс отримав чин надвірного радника і був зарахований до штату Державної комісії іноземних справ, як чиновник з особливих доручень при Херсонському воєнному губернаторі¹¹. Славетний Йосип де Рибас – градоначальник Одеси – був уродженцем Неаполю. Серед його помічників – уродженець П'ємонті секунд-майор Вітторіо Амадео Поджіо, який разом з Неаполітанським віце-консулом П'єро Сканціо заключив вигідний для Одеси контракт на постачання будівельних матеріалів з Італії.

Багато італійських дворян мали приватні будинки у м. Одеса – секунд-майор Сmekіо, поручики де Пачіола, Савоїні, Сарачіні, полковник Де Пелігріні, капітани Мікеланджело Корсато та Бенеддетто Радсето, підпоручик Сілістріо Дель-Сассо. Заселення італійцями Одеси відбувалося настільки інтенсивно, що в перші роки XIX ст. вони становили майже 1/10 частину населення міста – 800 осіб при загальній кількості населення міста в 7 – 8 тис. В 30-х рр. XIX ст. до штату Канцелярії Одеського градоначальника входили титулярний радник А.Фацарді, колезький регістратор А.Феррієрі, дворянин Л.Феррієрі.

До другої половини XVIII ст. відноситься найбільша хвиля грецької еміграції до Росії. Після закінчення російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. багато переселенців з грецьких земель відправлялися на кораблях російської ескадри до Росії. Загальна кількість переселенців склала декілька тисяч осіб. Серед греків – переселенців у південноукраїнській губернії переважну більшість склали ремісники, робітники, матроси та купці, однак були серед них і представники аристократичних родин. Одними з перших на землях Російської імперії опинилися родини Іпсілані, Катаказі, Мурузі, Негрі та інші, які сприяли активізації розвитку господарства, а також частково й політичного життя регіону.

У 1768 – 1774 рр. сформувалася грецька община Херсону. На початку XIX ст. грецька община була сформована у Миколаєві. З Миколаєвом назавжди зв'язала долю грецька родина Аркасів, для яких Україна стала другою Батьківщиною, яку вони любили і якою пишалися. М.М.Аркас був одним із засновників товариства "Просвіта", його діяльність була присвячена ознайомленню широких кіл з кращими зразками культури народів України. Під керівництвом М.Аркаса миколаївська "Просвіта" часто організувала літературно-музичні вечори, в яких брали участь різні верстви населення. "Просвіта" займалася виданням історичної та просвітницької літератури. На власні кошти М.Аркас видавав свої музичні та історичні твори, а також виділяв фінанси на утримання шкіл, видання підручників тощо¹².

Одним з основних занять більшості греків – колоністів була торгівля, й, відповідно, певна кількість відомих представників цієї етнічної групи водночас поєднували в собі аристократичне походження з приналежністю до купецького стану. Саме це поєднання було досить специфічною і визначальною рисою грецької дворянської спільноти регіону.

Основним центром торговельної грецької еміграції стала Одеса, з якою пов'язана діяльність і доля багатьох грецьких аристократичних родин – Інглезі, Стамерів, Маразлі¹³. Наприкінці XIX ст. в Одесі жив Олександр Ревеліоті – грек, дворянин, бібліофіл, відомий своїм книжковим зібранням, яке успадкував від батька – Аристида Ревеліоті.

Серед греків Новоросійського краю значну частку становили військові: Алопеус Федір Давидович – генерал-лейтенант, граф, одеський градоначальник; Лідерс Олександр Миколайович – генерал-ад'ютант, герой Кримської війни; Попандопуло Олександр Спиридонович – віце-адмірал, начальник Одеського порту; Радецький Федір Федорович – генерал від інфантерії, Костянтин Георгійович Патераки – командир одеського грецького піхотного батальйону, граф Доменіко Карлович Модениго – прапорщик¹⁴. Все це яскраво свідчить, про поступовий відхід грецьких нобілів від свого коріння і входження до дворянського загалу Російської імперії.

За даними Першого Всеросійського перепису 1897 р. на території Бессарабської, Катеринославської, Херсонської губерній мешкало майже 300 греків – дворян (таблиця 1). Найбільша за чисельністю грецька аристократична спільнота мешкала у Херсонській губернії – понад 130 осіб. Найменша кількість представників грецької етнічної спільноти налічувалась у Катеринославській губернії¹⁵.

Цікаво, що серед заявлених під час перепису 1897 р. етносів трьох причорноморських губерній зустрічаються й досить "екзотичні" (як для південноукраїнських земель). Так, у Херсонській губернії проживало 27 дворян – фінів, 12 – шведів й 1 дворянин – кавказький горець. У Катеринославській губернії 32 дворянина рідною мовою назвали литовсько-латишську та 9 дворян – англійську. Щодо Бессарабії, то тут ми зустрічаємо 10 дворян турецько-татарського походження, 7 дворян – фінів, 2 кавказьких горця.

Взагалі наявність дворян – представників названих етнічних груп, які мешкали на південноукраїнських землях – скоріше виняток, ніж правило, вони не становили більш-менш помітних спільнот у межах регіональної аристократії. Однак, з нашого боку було б необачно не назвати тих представників, які пов'язали своє життя з південноукраїнськими землями. Це швейцарець граф Паравічіні, ногайський дворянин Джем-Мамбет-бей-Мурза, татарські родини Ширинів, Мансурських, Аргинських.

Характерною рисою південноукраїнського дворянства був його багатоетнічний склад, який не мав аналогів у світі. Разом з тим, це зовсім не заважало становій та соціальній єдності цієї верстви. Взагалі лояльність підданих по відношенню до царя та правлячої династії була основним стрижнем Російської імперії. Безпека влади і соціально-політична стабільність були пріоритетами для центральної влади, тому лояльність неросійського населення приєднаних територій мала для неї дуже важливе значення.

Наявність серед дворянського загалу значного прошарку представників різних європейських мовних груп – німецької, французької, італійської, грецької – свідчить, з одного боку, про їх безпосередню участь у процесах освоєння південноукраїнських земель, а з іншого – про лояльне ставлення царської влади до них. Дворяни – вихідці з європейських країн займали одне з визначальних місць серед цього стану в регіоні. Вони вписали не одну славу сторінку в історію південного краю, заслуживши поважне ставлення до себе.

Таблиця 1
Розподіл дворян-іноземців південноукраїнських губерній
(за матеріалами Першого загальноросійського перепису 1897 р.)

	Бессарабська губернія		Катеринославська губернія		Херсонська губернія		Разом	
	всього	%%	всього	%%	всього	%%	всього	%%
дворян	21.942	1,13	20 352	0,96	50 495	1,85	92 789	1,43
з них назвали рідною мовою:								
німецьку	231	1,05	267	1,31	751		1 249	1,346
грецьку	81	0,36	64	0,31	132	0,26	277	0,298
французьку	–	–	32	0,15	93	0,18	125	0,134
фінську	7	0,03	5	0,024	27	0,05	39	0,042
італійську	–	–	–	–	31	0,06	31	0,033
англійську	–	–	15	0,073	–	–	15	0,016
шведську	–	–	–	–	12	0,02	12	0,012

¹ Бойко А.В. Заселение Южной Украины в 1860 – 1890 гг. – Черкассы, 1993 – 256 с.; Лаврів П.В. Колонізація українських та суміжних степів. Історичний нарис. – К., 1994. – 94 с.

² Бобылева С.И. Очерки истории немцев и менонитов юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.). – Днепропетровск, 1999. – С. 40.

³ Оболенская С. "Свои" и "чужие". Германия и немцы в глазах русских образованных людей в 19 веке. – [Електронний ресурс]: Електронний журнал "Самиздат". – Режим доступу: http://samlib.ru/o/obolenskaja_s_w/22.shtml

⁴ Голубовский Е. И ремеслами держится город. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.odessapassage.com/passage/magazine_details.aspx?id=36743

⁵ Некрополі України / Колективна монографія, присвячена історії некрополів. – К., 1999. – С. 44, 67, 89.

⁶ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. МВД; под

ред. Н.А.Тройницкого. 1 – 89. – СПб, 1899 – 1905. – Т. 47: Херсонская губерния. – 1904. – С.290.

⁷ Шишмарев В.Ф. Романские поселения на Юге России. – Л., 1975. – С. 123.

⁸ Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920. – С. 40 – 41.

⁹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. 1775 – 1800 гг. – М., 1959. – С. 162 – 163.

¹⁰ Листи правителя Таврійської області Василя Васильовича Коховського, правителю канцелярії В.С.Попову для доповіді його світлості князю Г.О.Потьомкіну-Таврійському // Записки Одеського Товариства історії та старожитностей. – 1877. – Т.10. – С. 251.

¹¹ Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні: джерела та шляхи формування, міжнародні зв'язки (80-ті роки XVIII – перша третина XIX ст.): дис... канд. іст. наук. – К., 1999. – С. 86.

¹² Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.). – К., 1999. – С. 198.

¹³ Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Док., матеріали / М.Ф.Дмитрієнко, В.М.Литвин, В.В.Томазов та ін. Ред. В.Смолій. – К., 2000. – С. 44, 83, 132.

¹⁴ Сапожников І.В. Греки біля Одеси (нариси з історії селища Олександрівка від стародавніх часів до початку XX ст.). – Одеса-Іллічівськ, 1999. – С. 85 – 88.

¹⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. МВД; под ред. Н.А.Тройницкого. 1 – 89. – СПб, 1899 – 1905. – Т. 47: Херсонская губерния. – 1904. – [6]. – XVI. – 319 с. Т. 13: Екатеринославская губерния. – 1904. – [6]. – XIV. – 234 с. Т. 3: Бессарабская губерния. – 1905. – XXIV. – 254 с.

Рассматривается участие дворян (немцев, французов, итальянцев, греков) в процессе освоения и колонизации южно-украинских земель.

Ключевые слова: дворяне, колонизация, Новороссийский край, этносы.

Article deals with the participation of the German, French, Italian and Greek noblemen in the process of opening and colonization of the South Ukrainian region.

Keywords: noblemen, colonization, New Russia region, nations.